

İRƏVAN QUBERNİYASINDA BAĞÇILIQ VƏ BOSTANÇILIĞIN TARİXİNDƏN (XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISI)

Elçin Qarayev

AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

E-mail: elchin_garayev@mail.ru

Açar sözlər: İrəvan, quberniya, bağ, bostan, meyvə, üzüm, tərəvəz;

Məqalə İrəvan quberniyasında bağçılıq və bostançılığın tarixinə həsr olunmuşdur. Meyvə və bostan bitkilərinin becərilməsi quberniyanın kənd təsərrüfatında əsas yeri tuturdu. İrəvan müxtəlif meyvələri və üzümləri ilə təkcə Azərbaycanda deyil, Cənubi Qafqazda da məşhur idi. Yığılan meyvə və üzümün bir hissəsi yerli ehtiyaclar üçün istifadə olunur, bir hissəsi xaricə ixrac olunurdu. Bağlarda müxtəlif növ bitkilər yetişdirilirdi. İrəvan meyvələrdən şaftalının, əriyin, almanın, giləsin, armudun, cevizin, iydənin müxtəlif növləri var idi. İrəvan üzümü xüsusilə məşhur idi. Üzümün 40-dan çox növü var idi və ondan müxtəlif növ şərab hazırlanırdı. Bu şərablar xaricə ixrac olunurdu. Bostan birkilərindən qarpızın, yemişin də müxtəlif növləri var idi. Bostan bitkiləri əsasən yerli təlabata sərflənirdi.

ИЗ ИСТОРИИ САДОВОДСТВА И ОГОРОДНИЧЕСТВА ИРЕВАНСКОЙ ГУБЕРНИИ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX ВЕКА)

Эльчин Гараев

Ключевые слова: Иреван, губерния, сад, огород, фрукты, виноград, овощи

Статья посвящена истории садоводства и огородничества Иреванской губернии. Выращивание фруктов и огородные растения сыграло ключевую роль в сельском хозяйстве губернии. Ереван славился не только в Азербайджане, но и на Южном Кавказе своими разнообразными фруктами и виноградом. Часть собранных фруктов и винограда использовалась для местных нужд, часть шла на экспорт. В садах выращивали разные виды растений. Среди фруктов Иревана были персики, абрикосы, яблоки, вишни, груши и грецкие орехи в разной степени. Был популярен иреванский виноград. Существовало более 40 сортов винограда, из них делали различные вина. Эти вина экспортировались за границу. Среди огородных растений были разные

виды арбузов и дыни. Огородные растения в основном использовались для местных нужд.

FROM THE HISTORY OF GARDENING AND HORTICULTURE IN THE IRAVAN PROVINCE (SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY)

Elchin Qarayev

Key words: *Iravan, province, garden, kitchen-garden, fruit, grapes, vegetables*

The article is devoted to the history of gardening and horticulture in the Iravan province. The cultivation of fruits and garden plants played a key role in the agriculture of the province. Yerevan was famous not only in Azerbaijan, but also in the South Caucasus for its various fruits and grapes. Part of the harvested fruits and grapes was used for local needs, part was exported. Various types of plants were grown in the gardens. Among the fruits of Iravan were peaches, apricots, apples, cherries, pears and walnuts in varying degrees. Iravan grapes were popular. There were more than 40 varieties of grapes, various wines were made from them. These wines were exported abroad. Among the garden plants were different types of watermelons and melons. Garden plants were mainly used for local needs.

İrəvan quberniyasının kənd təsərrüfatında bağçılıq və bostançılıq xüsusi rol oynamışdır. Əlverişli iqlim şəraiti burada meyvəçiliyin inkişafına səbəb olmuşdur. İrəvan quberniyasının aran, suvarma üçün əlverişli yerlərində meyvəçilik kənd təsərrüfatının əsas sahələrindən biri idi. Quberniya başdan-başa müxtəlif meyvə bağları ilə əhatə olunmuşdu. XIX əsrin 90-cı illərin əvvəllərində İrəvanda olan səyyah X.F.B.Linç bölgənin meyvə bağlarına valeh olaraq yazırdı ki, “Meyvə bağları ideal formada və cürbəcür rəngli meyvələrlə örtülmüşdür. Biz böyük və şəffaf rəngdə budaqlardan sallanan şaftalılarından, yanında budaqlarda ağırlıqdan əyilmiş alma və armuddan, bol qozdan və tut ağaclarından ləzzət alırdıq. Qısa üzüm tənəklərindən bol üzümlər sallanırdı” [1, s. 186]. Daha sonra meyvə növlərini tərifləyən səyyah qeyd edirdi ki, “İrəvan meyvələrinin dünyada demək olar ki, rəqabəti yox idi...” [1,s.295]. İrəvan müəllimlər seminariyasının müəllimi Devitski 1894-cü ilin yayında İrəvan quberniyasına səyahət edərkən öz gündəliyində qeyd etmişdi ki, “yolların sağ və solunda palçıq hasarlarla bölünmüş böyük meyvə bağları, üzümlüklər, bostanlar uzanırdı...” [2, s.80]. Bağlar əsasən, Araz çayının vadisində, dağların ətəklərində və iri çaylardan çəkilmiş arxların, kanalların kənarında xüsusilə bol idi. Ümumiyyətlə, İrəvan quberniyasında meyvəçilik güclü inkişaf etmişdi. Məlumatla görə, quberniyada ən

çox meyvəçiliyin inkişaf etdiyi yer Ordubad şəhəri və onun ətraf kəndləri idi [3, s.181; 4, s.259].

İrəvan quberniyasında bağlar üç qrupa bölünmüşdü. Birinci qrup həyətəni bağ, yaxud bağça adlanırdı. Adətən sahəsi az olan, meyvə bağları adlandırılan bu sahələr hər bir evin ətrafında yerləşirdi. İkinci qrupa şəhərətrafi iri bağlar daxil idi ki, əhalinin məskunlaşmadığı yerlərdə salınmışdı. Üçüncü qrupa üzüm bağları daxil idi [5, s.24; 6, s.55-118; 3, s.181; 4, s.258].

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, İrəvan quberniyasında da bağlar şəxsi və dövlətə yəni xəzinəyə məxsus idi. Qeyd etmək lazımdır ki, işğaldan sonra xəzinənin ixtiyarına keçən bağlardan gəlir azalmış, baxımsızlıq üzündən pis vəziyyətə düşmüşdü. Bundan əlavə, xəzinə bağlarına təyin olunan nəzarətçilərin vəzifələrindən sui-istifadə etməsi ilə əlaqədar olaraq bu sahədən gələn gəlir ildən ilə azalırdı. 1837-ci ildə çar I Nikolay İrəvanda olarkən vəziyyətlə tanış olduqdan sonra Zəngi çayının sağ tərəfində yerləşən, vaxtı ilə sərdar Hüseynqulu xana məxsus “Sərdar bağı”ndan başqa xəzinəyə məxsus bütün bağların xüsusi haqq müqabilində icarəyə verilməsi haqqında göstəriş vermişdi. Bundan sonra xəzinəyə məxsus bağlar icarə müqabilində şəxsi adamların nəzarətinə keçmişdi. 1843-cü ildən xəzinəyə məxsus doqquz bağ ayrı-ayrı şəxslərə müəyyən haqq müqavilində icarəyə verilmişdi [7, s.109]. 1867-ci ildə isə Sərdar və ingilis bağı adlanan iki bağ da 24 il müddətinə müəyyən şərtlərlə icarəyə verilmişdi [7, s.112-114].

1846-cı ildən Cənubi Qafqazın iri şəhərlərində, o cümlədən İrəvanda xəzinəyə məxsus bağlara baxmaq üçün xüsusi dövlət təsisatı yaradılmışdı. Hər bir bağa baxmaq üçün dövlət tərəfindən bağban, gözətçi və bağları səliqəyə salmaq üçün isə lazımi qədər işçi qüvvəsi yeri açılmışdı [8, s.1852]. Bundan əlavə, 1852-ci ildə İrəvan şəhərində bağları şəhər gəlirləri hesabına saxlamaq haqqında xüsusi göstəriş verilmişdi [8, s.1852].

İrəvan quberniyasının meyvə bağlarında müxtəlif meyvələrin cürbəcür növlərinə rast gəlmək olardı. Bu meyvə bağlarında alma, şaftalı, ərik, gavalı, alça, giləs, xurma, heyva, əngir, qoz, nar, tut, albalı, iydə, zoğal, zirinc, ceviz və digər yerli meyvələr yetişdirilirdi. Bəzi meyvələr müxtəlif növləri ilə məşhur idi. Məsələn, şaftalının 4-şafraq, yarma, kərdi, şirəli, alçanın 7-isfahan, təbriz, qırmızı, sulatan, xarci, çəyirdəkdən çıxma, göyçə, gavalının 6-vəziri, xatun barmağı, sarı yaxud albuxara, daş və yaxud qara, göy, cancur, əriyin 12-badamı, tez yetişən, ağca nabat, göyçə nabat, xosrof şah, təbərza, ağ, Ordubad, xarci, acı, almanın 14-cənnət, girdə-şirin, hacı Hüseynəli, vahab, uzun sap, akska, kərbalayı cəfər, qara, kalata, kalamfir, halal, söyüt, eşşək, uzunnuz, giləsin 4-sarı, tezyetişən, qara, qırmızı, armudun 5-malaça, bildirçin budu, hacımehdi, quş, rus, heyvanın 3-ordubad, çuvaklı, turş, tutun 5-badana, çardaqlı, şahtut, xartut, cır tut, cevizin 3-kətköynək, sucuq cövüz, girgit, iydənin isə innabi, təbriz və yaxud barmaq iydə növləri vardı [6, s.79-118; 5, s. 26-28].

İrəvan quberniyasının bəzi meyvələri növünə, çeşidinə, böyüklüyünə, dadına, rənginə və ətrinə görə bütün Cənubi Qafqazda məşhur idi. Bunlardan Ordubad əriyini və İrəvan şaftalısını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu meyvələr Tiflisə ixrac olunurdu [3, s.181].

İrəvan quberniyası öz üzümü ilə daha çox məşhur olmuşdur. İrəvan üzümü keyfiyyət və kəmiyyətinə görə digər meyvələri geridə qoymuşdu. Burada 40 növdə üzüm yetişdirilirdi. Bunlardan ağagörməz, xəlilli (tez yetişən, ağ və uzunömürlü), dayı yeyən, rişi-baba (uzun ömürlü, ağ və böyük), təbərzə (göyümtül, yumuru), kərim (nabat) xarci, ət xarci, əsgəri (ağ və kiçik), kişmiş, kişmiş-badana (ağ və kiik), qırmızı kişmiş, çəyirdəkli kişmiş, balaca kişmiş, misqalı (çox böyük, yumuru və ağ, xanım göbəyi, keçiməməsi, hüseyini, haçabaşı (üzüngümlü, solğun göyümtül), əlvən-qara, anbarı, şirşirə, uzundərə və digər növlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır [6, s.55-79; 4, s.261].

Üzüm tənəklərinin hazırlanması və suvarılması haqqında da mənbələrdə məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Tənəklər ildə bir dəfə mart ayında budanır, bir, iki və yaxud üç dəfə dəmir bellə dibi bellənirdi. Oktyabrın axırında, üzüm yığıldıqdan sonra üzüm tənəkləri şaxtadan qorunmaq üçün torpağa basdırılırdı. Martın əvvəlində tənəklər torpaqdan çıxarılır və ondan sonra budama başlayırdı. İrəvanda üzüm bağları yayda 4-5 dəfə suvarılırdı [4, s.261-262].

Mənbələrdə İrəvan quberniyası üzrə həm üzüm, həm də meyvə bağlarının sayı haqqında məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Məsələn, 1870-ci ilin sonlarında İrəvan quberniyasının 4 qəzasında (İrəvan, Naxçıvan, Üçmüəzzin və Aleksandropol) ümumi sahəsi 8458 desyatinə (1 desyatin-1,092 hektar) (5583 desyatin üzüm, 2875 digər meyvə bağları) bərabər olan 24481 bağ qeydə alınmışdır. Məlumata görə, üzüm bağlarından 984172 pud (1 pud-16 kq) tər üzüm, 15828 pud isə digər meyvə növləri yığılmışdır. Quberniyada bir desyatin üzüm sahəsindən 360-450 pud arasında üzüm əldə edilmişdi [4, s.259, 262, 345-346; 3, s.181-183; 9, s.866].

Sonrakı illərdə də, İrəvan quberniyasında yığılan üzüm və meyvənin miqdarı haqqında məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Məsələn, 1882-ci ildə İrəvan quberniyasında 1557950, 1886-cı ildə 1100000, 1887-ci ildə isə 1690000 pud üzüm yığılmışdır [10, s.291; 11, s.92; 12, s.38].

Mənbələrdə İrəvan quberniyasında XIX əsrin 90-cı illərində yığılan meyvə və üzüm haqqında daha ətraflı məlumatlar öz əksini tapmışdır. Məlumata görə, 1891-ci ildə 7226 desyatin meyvə bağlarından 330000 pud müxtəlif növ meyvə, 6206 desyatin üzüm bağlarından 1329846 pud üzüm, 1892-ci ildə 137350 pud müxtəlif növ meyvə, 6203 desyatin üzüm bağlarından 1119334 pud üzüm, 1993-cü ildə 8903 desyatin meyvə və üzüm bağlarından 80000 pud müxtəlif növ meyvə, 1986597 pud üzüm, 1994-cü ildə 8931 desyatin meyvə və üzüm bağlarından 85000 pud müxtəlif növ meyvə, 1507256 pud üzüm, 1895-ci ildə 9583 desyatin meyvə və üzüm bağlarından 80000 pud müxtəlif növ meyvə,

1053373 pud üzüm, 1896-cı ildə 10061 desyatin meyvə və üzüm bağlarından 120000 pud müxtəlif növ meyvə, 840692 pud üzüm, 1897-ci ildə 10083 desyatin meyvə və üzüm bağlarından (bu bağ sahələrinin 8657,33 desyatini üzüm bağları, 1586 desyatini isə digər növ meyvə bağları idi) 51200 pud müxtəlif növ meyvə, 1260534 pud üzüm, 1898-ci ildə 20000 desyatin meyvə və üzüm bağlarından 104764 pud müxtəlif növ meyvə, 2015227 pud üzüm, 1899-cu ildə isə 12376 desyatin meyvə və üzüm bağlarından 114631 pud müxtəlif növ meyvə, 1765792 pud üzüm yığılmışdır [13, s.7-8; 14, s.5-6; 15, 6; 16, s.3; 17, s.3; 18, s.3; 19, s.5-6; 20, s.3-4; 21, s.3-4; 22, s.94-95].

1900-cu ildə İrəvan quberniyasında 10298 desyatin üzüm, 2868 desyatin digər meyvə bağları qeydə alınmışdır. Həmin il 2664587 pud üzüm yığılmış, üzümün 50 % çaxır, 20 % spirt hazırlanmasına, 30 %-i isə əhalinin yeməyinə sərf olunmuşdur [23, s.13].

Yığılan müxtəlif növ meyvə və üzümün bir hissəsi yerli təlabata, bir hissəsi şərab hazırlanmasına, digər hissəsi isə qonşu dövlət və quberniyalara ixrac edilirdi. XIX əsrin 70-ci illərində İrəvan quberniyasında yığılan meyvələrin sərf olunması və satış qiymətləri haqqında daha ətraflı məlumatlar verilmişdir. Məlumatda göstərilir ki, quberniya üzrə bu meyvələrin $\frac{1}{5}$ və yaxud $\frac{1}{4}$ hissəsi xammal şəklində yerli əhalinin təlabatına və eyni zamanda şərab hazırlanmasına sərf edilmişdi. Meyvələrin $\frac{2}{5}$ hissəsi təbii şəklində quberniyanın meyvə bağları olmayan Yenibəyazid, Aleksandropol qəzalarının dağ kəndlərində satılır və Tiflisə ixrac olunurdu. Meyvənin qalan $\frac{2}{5}$ hissəsi isə qurudulurdu. Həmin il yerlərdə təbii şaftalı və almanın 1 pudu 70 qəpiyə, armud və heyva 1 rubla, vişnə və giləs 60 qəpik, alça və gavalı 40 qəpiyə, qurudulmuş halda əriyin 1 pudu 1 rubl 20 qəpiyə, şaftalı, vişnə və qara gavalı 2 rubla, alça 1 rubla, qoz 1 rubl 50 qəpiyə, tut isə 80 qəpiyə satılmışdı. Beləliklə, yığılan meyvənin $\frac{2}{5}$ hissəsi əhalinin öz xeyrinə sərf olunurdu, $\frac{3}{5}$ hissəsi isə satılır və digər kənd təsərrüfatı məhsullarına dəyişdirilirdi [3, s.182; 9, s.866].

Qeyd edildiyi kimi İrəvan üzümündən müxtəlif növ əla şərab hazırlanırdı. Yığılan üzümün $\frac{2}{3}$ -i hissəsi şərab hazırlanmasına, $\frac{1}{3}$ hissəsi isə xalqın təlabatına sərf olunurdu. 1870-ci ildə orta qiymətlə şərab üçün əhəmiyyətli olan üzümün 1 xalvarı (30 pud) 8-10 rubl, şirniyyan üçün isə 15-25 rubl arasında satılmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, 10 pud üzümdən 3 pud şərab hazırlanırdı. 1870-ci il 656114 pud üzümdən 479585 vedrə şərab hazırlanmışdır. Həmin il əldə olunan şərabdan 23979 vedrə daşınarkən itkiyə getmiş, qalan 455606 vedrə isə quberniya daxilində istifadə olunmuşdur [4, s.262; 3, s.183].

1870-ci ildə əldə olunan üzümdən hazırlanan şərabın miqdarı digər illərə nisbətən az hesab olunurdu. Mənbənin verdiyi məlumata görə, 10 il əvvəl üzümdən o qədər çox şərab hazırlanmışdı ki, həmin şərabın müəyyən qədər Tiflisə və digər qonşu dövlətlərə ixrac olunmuş, şərabın 1 batmanı 25-50 qəpik arasında satılmışdı. 1870-ci ildə isə şərabın topdan satış qiyməti 40 qəpikdən 1

rubl arasında olmuşdur [3, s.183]. Quberniyada İrəvan şəhərində Dəlmə, İrəvan qəzasında Dyüqlin, Naxçıvan qəzasında Əylisli, Üçmüəzzin qəzasında isə Əştərək şərabi ən keyfiyyətli şərab hesab olunurdu [3, s.183; 9, s.866].

1887-ci ildə yığılan üzümdən 262000 vedrə çaxır, 70000 vedrə araq hasil edilmişdir. Hasil edilmiş şərabın satışından 300 min rubl mənfəət götürülmüşdür [11, s.92; 12, s.38].

İrəvan quberniyasında digər meyvələrdən və taxıl məhsullarından da şərab hazırlanırdı. Quberniyanın meyvəçiliklə bol olan İrəvan, Naxçıvan və Üçmüəzzin qəzalarının aran yerlərində əhali əsasən meyvədən şərab hazırlayırdılar. Məsələn, 1870-ci ildə həmin qəzalarda meyvələrdən 50000, taxıldan isə 10000 vedrə şərab hazırlanmışdı. Meyvədən hazırlanan şərabın 30000 vedrəsi Yenibəyazid və Aleksandropol qəzalarında satılmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, taxıldan hazırlanan şərab həmin il 3 rubl 60 qəpikdən 4 rubl arasında, meyvə şərabı isə ondan bir qədər çox qiymətə satılmışdır [3, s.184; 9, s.866]. 1897-ci ildə 1 vedrə çaxır 1-2 rubl arasında, 1 vedrə araq isə 4-6 rubl arasında, 1898-ci ildə isə 1 vedrə çaxır 1 rubl 20 qəpikdən 3 rubl, spirt isə 3-7 rubl arasında satılmışdır. Yerli əhali 1897-ci ildə üzüm və meyvənin satışından 700000, 1898-ci ildə 1080000, 1899-cü ildə isə 1948588 rubl ümumi qazanc əldə etmişdir [19, 5-6; 20, s.3].

İrəvan üzümündən hazırlanmış konyak daha məşhur olmuşdur. İrəvan konyakları Rusiyaya, Odessaya, Riqaya, Varşavaya və digər yerlərə ixrac edilmiş və ondan külli miqdarda qazanc əldə olunmuşdur [17, s.3].

XIX əsrin sonlarında digər meyvələrin satış qiymətləri belə idi: 1 pud alma 1,7, 1 pud armud 2, 1 pud ərik 3, 1 pud şaftalı 1,1, 1 pud gavalı 2,7, 1 pud albalı 1,3, üzüm isə 40-85 qəpik arasında satılmışdır [14, s.5].

İrəvan quberniyasında bostançılıq da inkişaf etmişdi. Yerli əhali yeməklərin hazırlanmasında müxtəlif bostan bitkilərindən və göyərtilərdən geniş istifadə edirdilər. Tərəvəz bitkiləri həm dağlıq, həm də düzənlik ərazilərdə yetişdirilirdi. Quberniyada tərəvəz əkilən sahə 3 qismə bölünürdü. Birinci qismə daxil olan daha böyük təsərrüfat sahəsi idi. Bostan adlanan bu sahə kənddən və yaşayış yerlərindən 3, 5 və yaxud 10 verst aralıda yerləşirdi. Bostanlarda qarpız, yemiş, xiyar və s. əkilirdi və bu bostan bitkiləri satış üçün nəzərdə tutulurdu. İkinci qismə daxil olan bostan daha kiçik idi və kəndlərin kənarında yerləşirdi. Burada əkilən tərəvəz yerli əhalinin öz tələbatına sərf edilirdi. Bu sahədə çuğundur, kələm, xiyar, pamiqor, yerkökü, şalgam, turp, paxla, badımcın, noxud, mərci, qarğıdalı, istiot və s. əkilirdi. Üçüncü qism bostan yaşayış evlərinin yaxınlığında yerləşirdi. Bu bostanlar çox xırda idi. Burada müxtəlif göylərə-soğan, sarımsaq, tərşun, keşniş, nanə, gahı, vəzəri və s. rast gəlmək olardı [3, s.185].

İrəvan quberniyasında bostan bitkilərindən bəzilərinin müxtəlif növləri olmuşdu. Məsələn, yemiş-şallax, dostucan, carcar və tutma, qarpız- xuni, ağabəy,

qurbanağası, həsənbəy, abiax və s. növləri ilə məşhur idi [5, s.28-30]. Yemişin ilk üç növü bir o qədər də zəhmət tələb etmirdi və tez yetişirdi. Bu növlər bir o qədər də gəlir gətirmirdi. Lakin yemişin tutma növü yerli əhali tərəfindən daha yüksək qiymətləndirilirdi. Tutma özü bir neçə növdən ibarət idi ki, bu növ digər növlərdən daha keyfiyyətli hesab olunurdu. Tutmanın nadirxan, mianbab, isfahan, xameyar, ağcanabat, göycənabat, yaycı və kalamqaş növləri vardı. Yemişin bu növünün yetişdirilməsi daha çətin başa gəlirdi və daha gəlirli sayılırdı. Hətta məlumata görə, müstəqil xanlıq dövründə üzüm oğurluğuna nisbətən yemişin tutma növünün oğurluğu hakimiyyət orqanları tərəfindən daha sərt qayda ilə cəzalandırılırdı [5, s.28-29].

İrəvan quberniyası üzrə əkilən bostanların sahəsi və yığılan bostan bitkiləri haqqında mənbələrdə də məlumatlara rast gəlmək mümkündür. 1870-ci ildə İrəvan qəzasında düzənlik ərazilərdə 1922 desyatin, dağlıq ərazilərində 158 desyatin, Naxçıvan quberniyasında düzənlik ərazilərdə 946 desyatin, dağlıq ərazilərində 350 desyatin, Üçmiəzzin qəzasının düzənlik ərazilərində 1187 desyatin, dağlıq ərazilərində 400 desyatin, Aleksandropol qəzasında düzənlikdə 227 desyatin, dağlıq ərazilərində 222 desyatin Yenibəyazid qəzasında bütünlüklə 364 desyatin əraziyə bostan bitkiləri əkilmişdir. Quberniya üzrə isə ümumi bostanların tutduğu sahə 5776 desyatınə bərabər olmuş və həmin il təxminən 1000000 puddan çox bostan bitkiləri yığılmışdır [3, s.185]. Lakin XIX əsrin ikinci yarısına aid sonrakı məlumatlarda bostan bitkilərinin növləri və bu bitkilərin İrəvan quberniyası əhalisinin yeməklərində əsas rol oynamasından bəhs etsə də, yığılan bostan bitkilərinin miqdarı haqqında məlumata rast gəlmədik və bostan bitkilərinin yalnız yerli əhalinin tələbatına sərf edildiyi qeyd olunmuşdu [5, s.28-32; 18, s.3; 19, s.6; 20, s.3; 22, s.95].

Beləliklə, İrəvan Azərbaycanda kənd təsərrüfatının bağçılıq və bostançılıq sahələri üzrə inkişaf etmiş quberniyalarından biri idi. Hətta quberniya meyvənin və üzümün bəzi növlərinə görə Cənubi Qafqazda daha məşhur olmuş, həm yerli əhalinin tələbatına sərf olunmuş, həm də qonşu quberniya və dövlətlərə ixrac edilmişdir. Bostan bitkiləri isə yalnız yerli əhalinin tələbatını ödəmişdir.

Ədəbiyyat

1. Линч Х.Ф.Б. Армения. Путевые очерки этюды. В 2-х томах. Т.1. Тифлис, 1910.
2. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск, 21, Тифлис, 1896.
3. Сборник сведений о Кавказе, т. II. Тифлис, 1872.
4. Сборник сведений о Кавказе, т. III. Тифлис, 1875.

5. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск, 1, Тифлис, 1881.
6. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск, 22, Тифлис, 1897.
7. Развитие Еревана после присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов. Ереван, 1978.
8. АКАК. Т.ХІ, Тифлис, 1888.
9. Словарь Российской империи, т.V. СПб, 1885.
10. Кавказский календарь на 1883 г, отдел 3. Тифлис, 1882.
11. Кавказский календарь на 1888 г. Тифлис, 1887.
12. Кавказский календарь на 1890 г. Тифлис, 1889.
13. Обзор Эриванской губернии за 1891, Эриван, 1892.
14. Обзор Эриванской губернии за 1892, Эриван, 1893.
15. Обзор Эриванской губернии за 1893, Эриван, 1894.
16. Обзор Эриванской губернии за 1894, Эриван, 1895.
17. Обзор Эриванской губернии за 1895, Эриван, 1896.
18. Обзор Эриванской губернии за 1896, Эриван, 1897.
19. Обзор Эриванской губернии за 1897, Эриван, 1898.
20. Обзор Эриванской губернии за 1898, Эриван, 1899.
21. Обзор Эриванской губернии за 1899, Эриван, 1900.
22. Сборник статистических данных в пяти губерниях Кавказского края. Тифлис, 1899.
23. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона:-СПб, т.82, 1902.